

З історії релігії та церкви

В. А. ВОЙНАЛОВИЧ (Київ)

ДУХОВНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ УКРАЇНИ
(друга половина 40-х —
перша половина 60-х рр. ХХ ст.)

*І. Духовна освіта в період лібералізації
державно-церковних взаємин*

Певна лібералізація державної політики стосовно Православної церкви у повоєнний період висувала на порядок денний питання забезпечення її установ відповідними кадрами священнослужителів. Еміграція великої групи православного кліру з України з відходом окупантів, надто низький освітній рівень священництва, що залишилося, позбавлення значної його частини права займати пастирську посаду в зв'язку із запровадженням радянськими державними органами обов'язкової реєстрації духовенства за умов відсутності налагодженої системи богословської освіти значно загострювали проблему кадрового забезпечення православних церковних інституцій. Звільнені з таборів діячі релігійного культу, які відбували покарання за різноманітні “політичні злочини”, інкриміновані їм репресивно-каральним механізмом 20—30-х років, не могли повною мірою задовольнити зростаючі потреби релігійного життя.

Відомо, що в Російській імперії, де, на відміну від інших європейських країн, богословська освіта надавалася виключно в духовних навчальних закладах (ДНЗ), у 1913 р. функціонували 4 академії (близько 1 тис. студентів), 57 духовних семінарій (22 тис. учнів), 186 духовних училищ (24 тис. учнів), 85 жіночих ДНЗ, а також римо-католицька академія, духовні семінарії, протестантський богословський університет, мусульманські духовні заклади¹.

Практично всі вони були ліквідовані у пожовтневий період у зв'язку з прийняттям декрету РНК від 23 січня 1918 р. “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” й аналогічним декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 22 січня 1919 р., яким громадянам надавалося право навчатися релігії лише приватним шляхом, але ні в якому разі не в державних, громадських навчальних закладах, за винятком

спеціальних богословських, заснованих церквою. Існування ж останніх практично унеможливлювалося постановою НКО УСРР від 15 лютого 1919 р., згідно з якою всі духовні училища та семінарії переводились у відомство комісаріату освіти й перетворювалися на школи загальноосвітнього характеру².

В роки німецької окупації України, що були періодом інтенсивного відновлення церковного життя, з ініціативи українських церков — Автокефальної й Автономної, з метою якнайшвидшого задоволення потреб у кадрах духовенства, були організовані короткотермінові (8-місячні) богословські курси у Луцьку і Полтаві. Як правило, слухачами ставали колишні учні духовних училищ і ті, які свого часу не закінчили повного курсу навчання у духовних семінаріях. Певні надії у справі підготовки українських священнослужителів покладалися на Варшавську православну семінарію, що була відкрита у травні 1943 р. На її відкриття дав згоду митрополит варшавський Діонісій, першоієрарх Польської Автокефальної церкви. Проте вступ радянських військ на територію Польщі завадив цим починанням³.

Ці обставини негативно позначилися на освітньому рівні українського духовенства у перші повоєнні роки. Із зареєстрованих органами влади на 1 січня 1946 р. 15 архієреїв, 5066 священників та 441 диякона вищу богословську освіту мали лише 109, середню — 1772. Світську вищу освіту на той час мали 159 священнослужителів, середню — 1167. Коли врахувати, що у Волинській, Київській, Рівненській, Чернівецькій областях з вищою богословською освітою налічувалося 68 архієреїв і священників, то на решту областей припадало таких лише 41 чол.⁴ Слід зауважити, що традиційно високим рівнем духовної освіти завжди відзначалося духовенство західних областей. Греко-католицькі священники закінчували європейські університети, православні клірики отримували знання на богословському факультеті Варшавського університету, у Київській та інших духовних академіях. Певна частина кліру проходила студії на спеціальних факультетах вузів різних європейських країн. Проте і тут майже половина настоятелів православних парафій встигли закінчити лише кілька початкових класів. Незважаючи на те що серед них траплялися чудові проповідники, у більшості своїй це були випадкові, малопідготовлені до несення пастирських обов'язків особи. Подібна картина була типовою для переважної більшості лівобережних, південних, частини правобережних областей. Не багато кращою вона виглядала і в західному регіоні республіки.

Гострота проблеми кадрового забезпечення православних церковних інституцій була очевидною не лише вищому духовному керівництву. Необхідність відродження системи духовної освіти, як певної поступки церкви, добре усвідомлювали і державні стратеги. Не випадково, що вже при першій зустрічі Й. Сталіна з митрополитами Сергієм, Олексієм та Миколаєм 4 вересня 1943 р. було досягнуто усної домовленості про відкриття богословсько-пастирських курсів та інших духовних закладів.

Вже 28 листопада 1943 р. з'явилася постанова Раднаркому СРСР за № 1324 “Про затвердження пропозиції Ради у справах Російської Православної Церкви при Раднаркомі СРСР про дозвіл на відкриття православного богословського інституту та богословсько-пастирських курсів”. При підготовці проекту постанови були враховані подані патріархом Сергієм і затверджені Синодом РПЦ “Положення про православний богословський інститут та інструкцію до нього” і “Положення про богословсько-пастирські курси в єпархіях”, які були попередньо обговорені 29 вересня 1943 р. на зустрічі голови РСРПЦ Г. Карпова з патріархом Се-

ргієм, митрополитами Миколаєм і Олексієм, а також виконуючим обов'язки керуючого справами патріархії архієпископом саратовським Григорієм (Чуковим).

Православний богословський інститут пропонувалося відкрити у Москві як вищий церковний навчальний заклад у віданні патріарха, який мав опікуватися підготовкою священиків та викладачів. До інституту мали право бути зарахованими (не більше 30 чол. на 1-й курс) особи чоловічої статі не молодші 18 років з повною середньою освітою, яким гарантувалося безкоштовне навчання, а малозабезпеченим — виплата стипендій та надання гуртожитку приїжджим. Програмою трирічного навчання передбачалося викладання богословських дисциплін, грецької, латинської і давньоєврейської мов, Конституції РСРР. Організаційно-методичне забезпечення діяльності закладу покладалося на ректора, що призначався патріархом, а також на раду правління і вчену раду інституту.

Богословсько-пастирські курси організовувалися в єпархіях і підпорядковувалися єпархіальному архієрею, який призначав завідуючого. Прийом на перший курс дворічного терміну навчання обмежувався 25 особами. Умови вступу і навчання були подібними до тих, які встановлювалися для інституту, хоча абітурієнти курсів могли мати неповну середню освіту⁵.

Відкриті 1944 р. Московські духовні заклади, безумовно, не могли задовольнити потреб РПЦ у підготовці священницьких кадрів. 22 березня 1945 р. обраний Собором єпископів (31 січня — 2 лютого 1945 р.) патріарх Олексій звернувся з листом до Ради у справах Російської православної церкви, в якому обгрунтував необхідність відкриття пастирсько-богословських курсів у Ленінграді, Мінську, Києві, Ставрополі, Луцьку, Львові. В іншому листі аналогічного змісту патріарх пропонував Раді подати пропозицію уряду на отримання дозволу відкриття курсів в Одесі і Таллінні. У кожному з названих міст, за винятком останнього, як стверджує священник С. Гордун, такі курси були згодом відкриті⁶. За свідченням О. Лисенка, мова про організацію відповідних закладів у Чернівцях, Ростові-на-Дону, Ярославлі, Смоленську, Новосибірську йшла під час зустрічі новообраного патріарха з Й. Сталіним у 1945 р.⁷

Як відомо, серед вищого духовного керівництва та єпископату не існувало єдиної точки зору щодо принципів відродження системи духовної освіти, типів навчальних закладів. Головним теоретиком і організатором цієї справи був уже згадуваний архієпископ Григорій (Чуков), ректор Ленінградського богословського інституту в 1920-х рр. Саме його проект створення середніх і вищих богословських шкіл було затверджено Синодом Російської православної церкви 1943 р. і покладено в основу пропозицій РСРПЦ. Дещо іншу точку зору на організацію духовної освіти висловлював єпископ волинський та рівненський Микола (Чуфаровський). Характеризуючи освітній рівень волинського духовенства у листі до обласного уповноваженого РСРПЦ від 21 жовтня 1944 р., єпископ наголошував, що необхідні для кандидата на священницьку посаду освіти і виховання може дати лише правильно організований духовний заклад. Таким закладом могла бути православна духовна семінарія не менш як з трирічним терміном навчання, до якої мали зараховувати юнаків з повною середньою освітою. Тих, хто за різних обставин не закінчив школи, можна було приймати до семінарії після складання відповідних іспитів, у ході яких визначалася б придатність абітурієнта до вивчення богословських наук і пастирського служіння. На думку єпископа Миколи, для осіб з недостатньою богословською освітою, які обіймали священницькі посади, доцільно було при семінаріях відкрити заочні богословські курси⁸.

Досвід функціонування пастирсько-богословських курсів упродовж перших двох років їх існування виявив обмеженість їх потенціалу та можливостей і переконав вище духовне керівництво у необхідності запровадження більш ефективних форм організації навчального процесу і вищих типів духовних закладів. Вирішено було повернутися до традиційної структури духовної освіти: замість пастирських курсів і богословського інституту відкрити духовні семінарії й академії. На письмове звернення патріарха до РСРПЦ від 15 липня 1946 р. щодо реорганізації пастирсько-богословських курсів у Москві, Саратові, Ленінграді, Києві, Львові, Одесі, Мінську, Луцьку і Ставрополі в духовні семінарії з чотирирічним терміном навчання згодом було отримано позитивну відповідь⁹.

Реформа духовної освіти здійснювалася в 1946/47 навчальному році. При цьому на основі Мінських пастирських курсів було відкрито духовну семінарію в селищі Жировиці Гродненської області при чоловічому монастирі, що зберегла назву Мінської, у Львові пастирські курси припинили своє існування, не будучи перетворені у семінарію. До 1947 р. функціонувала духовна семінарія у Вільнюсі. Спроби відкрити духовні семінарії в інших містах успіху не мали. Безрезультатними виявились і наміри організувати 1946 р. Київську духовну академію¹⁰. Д. Поспеловський вважає, що на 1947 р. діяло 7 духовних семінарій (у Загорську, Ленінграді, Ставрополі, Жировицях, Києві, Одесі й Луцьку) та дві академії — у Загорську і Ленінграді. З 1948 р. почала функціонувати Саратовська семінарія¹¹.

Подібна система закладів духовної освіти, незважаючи на всілякі спроби Московської патріархії розширити й удосконалити її, проіснувала до кінця 50-х років, коли з початком нового наступу на Церкву відчутного удару було завдано і по духовних навчальних закладах. Єдине прохання патріарха, яке увінчалось успіхом, це звернення 1951 р. дозволити відкрити заочне відділення при Московських духовних школах у доповнення до вже існуючих при Ленінградських духовних академії і семінарії. Як стверджує Д. Поспеловський, таке рішення пояснювалося не стільки визнанням потреб Церкви, скільки планами РСРПЦ закрити частину периферійних семінарій за рахунок розширення Московської духовної академії¹².

З перших повоєнних років єпархіальні архієреї при підтримці патріарха, зважаючи на катастрофічну нестачу духовенства, неодноразово зверталися з проханнями про відкриття додаткових семінарій у різних містах країни. Як правило, такі зусилля наштовхувалися на заборони і відмови з боку Ради у справах РПЦ.

Як ми вже зазначали, окрім існуючих восьми семінарій і двох академій, планувалося відкрити семінарію у Львові. Остаточна відмова у позитивному вирішенні цього питання надійшла від уповноваженого РСРПЦ по Україні Г. Корчового у грудні 1955 р. Як не дивно, але останній, інформуючи про це голову РСРПЦ Г. Карпова, посилався начебто на висновки митрополитів київського Іоанна і волинського Панкратія, на думку яких, для забезпечення кадрів духовенства західних областей достатньо було діючої Волинської семінарії, в якій 91 % вихованців становили вихідці із Західної України¹³. Досить сумнівним взагалі виглядає існування такої позиції українських ієрархів. Оскільки 30 жовтня 1956 р. архієпископи львівський і тернопільський Палладій, станіславський і коломийський Антоній та єпископ дрогобицький і самбірський Григорій у листі на ім'я патріарха Олексія знову ставили питання про організацію духовної семінарії у Львові. «Після возз'єднання, — писалося в ньому, — минуло вже десять років. Досвід цього періоду переконливо свідчить, що забезпечити

утвердження Православ'я в возз'єднаних єпархіях можливо лише шляхом старанної підготовки і виховання нових кандидатів священства із місцевих віруючих в православній духовній школі, організованої на місці, з курсом навчання, що враховував би всі особливості церковного життя західних єпархій”¹⁴. Враховуючи доводи ієрархів, Синод РПЦ 21 листопада 1956 р. визнає необхідність відкриття Львівської духовної семінарії¹⁵. Проте воля вищого духовного керівництва і цього разу не була врахована.

Не достатньо аргументованим, на наш погляд, є висновок О.Є. Лисенка про початок функціонування 1946 р. Ужгородської богословської семінарії¹⁶. Факти, які наводить автор у своїй монографії (надіслані до Києва уповноваженим РСРПЦ при Закарпатському облвиконкомі списки слухачів, керівників та викладачів, обслуговуючого персоналу, а також навчальні плани і програми) можуть засвідчувати лише значну підготовчу роботу до відкриття закладу. Принаймні, нам не вдалося відшукати архівних свідчень про подальше функціонування Ужгородської духовної семінарії. Не згадує про неї і жоден з дослідників історії російського православ'я повоєнних років.

Намагаючись хоча б частково зняти гостроту кадрової проблеми, яка ставала дедалі більш відчутною у зв'язку із зростанням кількості церков, єпископи час від часу, окрім семінарій, відкривали короткотермінові пастирські курси як для нових висвячень, так і для того, щоб сприяти богословській освіті релігійно малоосвічених і поспішно рукопокладених священників. Так, про організацію пастирсько-богословських та короткотермінових курсів підготовки псаломщиків і регентів порушували питання волинський, чернівецький і вінницький єпископи¹⁷. В ряді єпархій діяли програми самоосвіти парафіяльних священників під керівництвом колективів викладачів духовних семінарій.

Безумовно, що існування кількох богословсько-пастирських курсів, які з'явилися в Україні у повоєнні роки, реорганізованих згодом у духовні семінарії, не дають підстав говорити про повноцінне відродження системи духовної освіти і вирішення проблеми підготовки священницьких кадрів та інших діячів релігійного культу. До того ж, процес організаційного становлення духовних навчальних закладів відбувався в досить складних і суперечливих умовах. Відсутність необхідних коштів та матеріально-технічних засобів не давали можливості належним чином налагодити навчальний процес, залучити в достатній кількості кваліфікованих викладачів, влаштувати побут учнів, які в них навчалися. Діяльність семінарій була чітко регламентована і спрямовувалася різноманітними документами Московської патріархії, що проходили попередню апробацію у відповідних державних інстанціях.

Першою в Україні була відкрита в 1945 р. Одеська духовна семінарія. Завдяки енергійним зусиллям єпископа Сергія (Ларина), який намагався довести місцевому населенню переваги РПЦ у порівнянні з діяльністю в цій царині Румунської православної церкви в часи німецької окупації, досить швидко для пастирсько-богословських курсів було відведено і належним чином відремонтовано приміщення колишнього Пантелеймонівського монастиря. Вже 31 травня 1945 р. під головуванням ректора — кафедрального протоієрея В. Чемени відбулася нарада викладацького складу. Лекції на курсах читали досвідчені священники, які не лише очолювали великі приходи, але й мали вищу духовну чи світську освіту. Серед них — професор Одеської державної консерваторії, кандидат богослов'я А. Рождественський, учений секретар курсів, який закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету М. Монахов, настоятель Казансь-

кої церкви протоієрей Я. Брюховецький, священник Дмитрівської церкви В. Кремльов, начальник Одеської єпархіальної канцелярії С. Зубков, кандидат богословських наук П. Котов, настоятель Троїцької церкви протоієрей Г. Шапошников та ін.¹⁸

Про виділення та благоустрій приміщення для Волинських богословських курсів у Луцьку поруч з резиденцією єпископа і кафедральним собором та початок прийому на них слухачів повідомляв у жовтні—грудні 1945 р. уповноваженого РСРПЦ по Україні П. Ходченка уповноважений по Волинській області М. Діденко. Останній висловлював занепокоєння значною кількістю заяв бажаючих навчатися на курсах, 75% яких надійшло від дітей куркулів та заможних селян. Зважаючи на те, що більше 70 % вступаючих мали лише 6- та 7-річну освіту, за пропозицією М. Діденка, для відбору сильніших абітурієнтів, які відповідали б програмним вимогам навчального закладу, було влаштовано вступні іспити. В результаті з 111 кандидатів до складання іспитів було допущено 70, а зараховано лише 40.

Даючи характеристику слухачам Волинських курсів, уповноважений наголошував, що “за зовнішнім виглядом це фізично здорові, міцні, чудово одягнені люди. Зовні сумирні, ввічливі до нудоти (за десять кроків знімають шапку і низько вклоняються), налаштовані богобоязливо, часто з будь-якого приводу хрестяться. Більшість з них знає не лише напам’ять молитви, але й церковні богослужіння, Старий і Новий Заповіти, елементи з історії церкви і т. ін.”. При ближчому знайомстві з ними з’ясувалося, що “виховувалися вони в колі куркулів, українсько-німецьких націоналістів, служителів культури і, без сумніву, більшість з них — ворожа Радянській владі” (курсив наш. — Авт.). З особистих спостережень М. Діденко переконався і в тому, що більшість слухачів обізнані з елементами польської історії і літератури, знають українсько-німецьких націоналістів, порівняно непогано володіють польською та українською мовами, в той час як про російську історію та культуру майже нічого не знали, а щодо історії СРСР мали хибну контрреволюційну уяву. Враховуючи згадане, “з метою усунення неправильних поглядів” уповноважений пропонував ввести до навчальних планів викладання російської та української мови і літератури, історії СРСР за спеціальною програмою-мінімумом, а також “здійснювати систематичний контроль шляхом перегляду конспектів планів викладачів та записів курсантів, відвідування занять” і т. п.¹⁹

Особливо ж турбував уповноваженого стан справ з викладацьким складом курсів, детальна характеристика якого подана ним у листі до П. Ходченка від 30 жовтня 1945 р. Чи не вперше даний документ введено до наукового обігу О.Є. Лисенком у монографії “Церковне життя в Україні. 1943—1946 рр.”. Разом з тим вважаємо за необхідне, з огляду його важливої цінності для розуміння кола питань, якими опікувалися державні наглядачі за церквою, дати повний виклад інформації з певною археографічною обробкою:

“1. Протоієрей Грушко Стефан Францевич — настоятель Луцького собору, колишній член Полікарпівської консисторії, без сумніву, ворожий Радянській владі, але допущений до викладання тимчасово до підбору іншої кандидатури.

2. Протоієрей Тучемський Микола Михайлович — ректор. 1918 р. емігрував від Радянської влади у Польщу, де і знаходився весь час. Безсумнівний прихильник автокефальної польської православної церкви *, прихильник колишнього варшавського митрополита Діонісія. Допущений як

* Мова йде про Українську автокефальну православну церкву в Польщі, яку очолював митрополит Діонісій.

спеціаліст. Практична робота визначить його поведінку щодо нашої держави і в залежності від цього буде вирішено питання про його перебування на постійній роботі ректором.

3. Священик Осташевський Василь Іванович — настоятель Христо-во-Воздвиженської церкви і благочинний Луцького району, зовні скромна людина, в минулому — націоналіст, зараз робить спробу бути лояльним до Радянської держави. Практична робота визначить його ставлення і лояльність.

4. Священик Брук Іван Микитович, закінчив Львівський університет, під час німецької окупації майже весь час знаходився в Києві та прислужував духовенству, яке орієнтувалося на німецьких фашистів. Допущений до викладання як спеціаліст. Практична робота виявить його ставлення до Радянської держави.

5. Протоієрей Соколовський Олексій Васильович — секретар епархіального управління, в минулому, за німецької окупації, — український націоналіст, тепер робить спробу бути лояльним. Подальше виявить його політичну фізіономію.

6. Богуславський Євген Семенович — це людина, яка не один десяток років працювала проти Радянської держави, націоналіст, допомагав польським панам боротися з людьми, які симпатизували Радянській державі. Допущений поки що тимчасово.

7. Самохваленко Микола Олександрович, приїхав у порядку переселення із Польщі. Допущений як спеціаліст по співу. Майбутнє покаже його лице.

Потрібно відзначити, що всі вказані особи глибоко ще не вивчені, а інших навряд чи можна підібрати в умовах Волині, які нічим не заплямовані щодо Радянської держави”²⁰.

Про серйозність намірів М. Діденка щодо “оптимізації” викладацького складу Волинських богословсько-пастирських курсів підтвердив і подальший хід подій. Доповідаючи П. Ходченку у жовтні 1948 р. про діяльність духовної семінарії в Луцьку, він повідомляв, що “в практиці викладання... ним не помічено за цей період яких-небудь кричущих фактів, що межували б з контрреволюційним ухилом, спрямованих проти радянської держави”. Та все ж, навіть незважаючи на те що єпископ Панкратій всупереч позиції Навчального комітету Синоду РПЦ, керуючись міркуваннями скорочення витрат на утримання штату, увільнив зі складу викладачів Є.С. Богуславського та М.О. Самохваленка, а за пропозицією екзарха України, вивів за штат тих, хто не мав священницького сану, уповноважений і далі вважав склад викладачів реакційним, із заплямованою діяльністю, вимагав його перегляду та зняття з реєстрації найбільш скомпрометованих у минулому²¹.

На той час, напевно, далеко не кожний обласний уповноважений, не усвідомлюючи повною мірою своїх функцій і завдань, ставився до виконання своїх обов’язків з такою запопадливістю і прискіпливістю, як це робив М. Діденко. І хоча РСРПЦ виключала контроль уповноважених за програмою, планом і навчальним процесом у цілому, він вважав це “в умовах Волині без постійного, систематичного нагляду зовсім немислимим” і завжди пропонував своєму керівництву “не гаючи часу..., доручити політично грамотній людині наглядати за цими питаннями по лінії обласного комітету КП(б)У”²².

У колеги М. Діденка по Львівській області існували проблеми дещо іншого характеру. Головні причини затримки організації богословсько-пастирських курсів у Львові, як пояснював уповноважений Вишневський,

полягали у відсутності в єпархії необхідних коштів на ремонт виділених для них приміщень. Вирішити це питання не могли ні архієпископ Макарій, ні екзарх України митрополит Іоанн. Згодом з місцевою владою було погоджено про передачу курсам будівель римо-католицького монастиря, монахи якого мали виїздити до Польщі в лютому 1946 р. Меблі й устаткування католицької семінарії, що раніше містилися в монастирі, теж залишалися за курсами. Що ж стосується викладацького складу, то частина його була підібрана з місцевих священників, а решта, за вказівкою екзарха України, мала бути переведена з інших єпархій²³.

Лише в лютому 1947 р. була відкрита Київська духовна семінарія. В друкованому органі Московської патріархії з цього приводу повідомлялося: “Незважаючи на те, що звідси почалась духовна освіта російського народу й на протязі 300 років тут існувала єдина свого роду духовна школа — Київська духовна академія, при відкритті духовної школи в повоєнний час Київ не виявився на першому місці”²⁴.

Офіційно затримка пояснювалася відсутністю належного приміщення у зв'язку із значними руйнуваннями в часи окупації. Ще 1945 р. було вирішено розмістити богословсько-пастирські курси у приміщенні Михайлівського монастиря, де на той час знаходилися покої митрополита київського і галицького, екзарха України Іоанна. Реалізувати цей задум можна було лише з переїздом резиденції екзарха в нове приміщення, по вул. Пушкінській, 36, який планувалося здійснити не раніше квітня—травня 1946 р.²⁵ Дещо пізніше, із закриттям у 1949 р. Михайлівського чоловічого монастиря, Київська духовна семінарія зайняла приміщення на Андріївському узвозі, поруч з церквою св. Андрія Первозванного, попередньо реконструювавши його під навчальні цілі. Проте наявні умови явно не задовольняли потреб духовного закладу. Із 549 м² загальної площі приміщення, відведеного семінарії у 1958 р., лише 100 м² займали навчальні класи, 112 м² — гуртожиток, в якому проживали 34 семінаристи, 337 м² використовувалося в адміністративних і господарських цілях. Більше 70 вихованців перебували на приватних квартирах. Про необхідність відведення ще одного будинку для гуртожитку піклувався сам патріарх Олексій після того, як він у 1955 р. відвідав семінарію. З проханням про надання семінарії житлових приміщень і церков колишнього Видубецького монастиря неодноразово зверталися до відповідних державних органів адміністрації семінарії та Навчальний комітет Синоду РПЦ. Зрештою, у лютому 1958 р. екзарх України, митрополит київський і галицький Іоанн виходив з пропозицією дозволити будівництво спеціальних приміщень для Київської духовної семінарії.

Її вкрай незадовільні умови визнавало і керівництво апарату уповноваженого Ради у справах РПЦ по Україні. До того ж, у необхідності задовольнити прохання митрополита Іоанна воно керувалося іншими аргументами. Як відзначалось у листі заступника уповноваженого РСРПЦ по Україні Г. Катуніна, адресованого 6 лютого 1958 р. заступнику голови Ради Міністрів України М.С. Гречусі, “було б доцільним взагалі вивести семінарію за стіни Андріївської церкви, пам'ятника архітектури, так як до цієї споруди виявляється великий інтерес як з боку шанувальників старовини та мистецтва, так і з боку туристів (у т. ч. іноземців). Сусідство семінарії мимоволі притягує до себе увагу відвідувачів, що не корисно для нас з будь-якої точки зору.

З відселенням семінарії з Андріївської церкви, де в теперішній час постійно на богослужіннях в якості хористів і прислужників присутні семінаристи, служби значною мірою втратили б свою урочистість і помпез-

ність”²⁶. Пізніше уповноважений РСРПЦ по Україні Г. Пінчук усно повідомляв М.С. Гречусі про необхідність дозволити екзархії використання для потреб семінарії Михайлівської церкви в с. Будаївка Києво-Святошинського району з добудовою навчального та житлового корпусів.

Проте і цього разу питання залишилося відкритим “у зв’язку з вже затвердженим планом будівництва та відсутністю будівельних матеріалів”²⁷. Це була остання спроба церковного керівництва хоч якоюсь мірою покращити умови діяльності семінарії перед її остаточним закриттям 1960 р. Як бачимо, не лише фактом свого досить тривалого становлення, але й подальшими матеріально-технічними та фінансовими можливостями, Київська духовна семінарія значно поступалася Волинській та Одеській. І це не випадково. Адже особлива роль Києва, як історичного центру духовної освіти, явно не влаштувала державних керманців і всіляко применшувалася в усіх галузях духовного життя.

Духовні семінарії, їх внутрішнє життя, як і релігійне життя в цілому, постійно знаходилися в полі зору органів державної влади, насамперед апарату Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР та її уповноважених на місцях. На нарадах, що регулярно проводила РСРПЦ, розроблялися і стверджувалися комплексні програми посилення контролю за діяльністю ДНЗ, обмеження їх ролі в системі церковних установ та підготовки священницьких кадрів, визначалися шляхи і методи їх реалізації. Оперативні ж завдання і вказівки, як правило, доводилися до відома уповноважених численними директивами й інструктивними листами.

Одна з перших таких директив, в якій РСРПЦ наголошувала приділити особливу увагу питанням життя та діяльності духовних навчальних закладів, надійшла на місця за підписом її голови Г. Карпова у грудні 1946 р. Вона зобов’язувала уповноважених провести вивчення складу викладачів, студентів семінарій та академій, а також усіх осіб, що подавали заяви про вступ до цих навчальних закладів. Не меншою мірою цікавили Раду і питання, пов’язані із змістом навчального процесу, матеріально-побутовим становищем викладачів та студентів. Що ж стосується техніки відпрацювання вищеназваних завдань, то уповноваженим заборонялося здійснювати спеціальні обстеження, відвідувати лекції і практичні заняття, бути присутніми на засіданнях ради семінарії (академії), екзаменах, перевіряти чи навіть цікавитися станом фінансових справ. Необхідну інформацію рекомендувалось отримувати шляхом запрошення на розмову керівників ДНЗ, окремих членів вчених рад, інспекторів, крім студентів та викладачів, які не обіймали адміністративних посад. З метою кращої обізнаності з життям навчального закладу, уповноваженим радилося інколи відвідувати їх особисто (раз у квартал). Характерно, що Рада застерігала спеціально цікавитись питаннями політичного характеру. Лише на основі глибокого вивчення заяв, анкет і автобіографій, розмов з керівництвом духовного закладу належало систематизувати відповідні дані й у формі доповідної записки та зведених таблиць подати до РСРПЦ не пізніше 1 січня 1947 р.²⁸

Зібрані таким чином матеріали, після їх ретельного вивчення й обговорення ставали основою для вироблення чергових рекомендацій і настанов щодо подальшого удосконалення контролю за діяльністю ДНЗ. Типовими в даному плані стали рішення РСРПЦ, яка на своєму засіданні у жовтні 1948 р. заслухала доповіді уповноважених про роботу по нагляду за діяльністю духовних шкіл і відзначила, що здійснюється вона “без достатньо зрозумілої цільової установки”, контроль за діяльністю ДНЗ проводиться нерегулярно і поширюється лише на питання підбору слухачів. Враховуючи згадане, Рада ухвалила:

1) в місячний термін інспекторському відділу та юрисконсульту Ради розробити інструкцію уповноваженим про порядок здійснення ними нагляду за діяльністю ДНЗ;

2) рекомендувати Московській патріархії розробити Положення про духовні навчальні заклади і єдині програми. Положення і програми розглянути на засіданні Ради і не пізніше 15 січня 1949 р. передати на розгляд Уряду Союзу РСР;

3) заборонити уповноваженим при здійсненні нагляду за діяльністю ДНЗ втручатися у їх внутрішнє життя (в здійснення затверджених навчальних планів, бути присутніми на екзаменах, брати на себе викладання освітніх предметів і т. п.).

Окремий пункт постанови передбачав здійснення у 1-му кварталі 1949 р. перевірки роботи уповноважених по Волинській та Ставропольській областях ²⁹.

З метою глибшого ознайомлення з діяльністю духовних закладів та своєчасної підготовки якісної й повноцінної інформації Рада націлювала на отримання від єпархіальних управлінь чи від адміністрацій семінарій та академій досить широкого кола матеріалів, що стосувалися без винятку всіх питань життєдіяльності закладу:

1. Положення про духовну семінарію (академію).
2. Програм і навчальних планів.
3. Біографічних даних на викладацький, адміністративний, господарський та обслуговуючий персонал.
4. Біографічних даних на слухачів і осіб, які подали заяви про вступ до духовного закладу.
5. Відомостей про проведений набір слухачів, перевідні та випускні іспити.
6. Протоколів засідань правління, педагогічних і розпорядчих зборів семінарії (протоколів Ради і правління академії).
7. Звітних матеріалів про діяльність навчального закладу ³⁰.

Особлива увага зверталася на тих осіб, “перебування яких в духовному навчальному закладі за тих чи інших політичних міркувань було небажаним”. В інструктивному листі Ради від 9 лютого 1952 р. наголошувалося, що усунення таких з числа слухачів чи кандидатів на навчання мало здійснюватися через ректора або архієрея, а викладачів — лише за згодою Ради ³¹.

Як свідчать архівні документи, діапазон завдань і функцій уповноважених по контролю за діяльністю ДНЗ істотно зростає із середини 50-х років. Стають більш відвертими і конкретними вказівки Ради, що свідчило про поступовий перехід до системного і тотального контролю. Характерним у цьому плані є лист за підписом Г. Карпова, адресований уповноваженому Ради по Україні Г. Корчовому 14 грудня 1955 р. Його аналіз дає можливість окреслити коло тих настанов, які мали бути прийняті до керівництва та неухильного виконання:

— спостереження за укомплектуванням духовних навчальних закладів, упередження вступу до них “небажаних елементів” (особи з вищою освітою — викладачі, інженери, лікарі, офіцерський склад запасу Радянської армії, колишні члени КПРС, ВЛКСМ та ін.) шляхом інформування Ради та місцевих органів влади;

— контроль за змістом навчального процесу, визначеного типовими планами та програмами, роботи окремих викладачів, класних наставників, педагогічних зборів правління семінарій;

— стеження за тим, щоб викладання Конституції СРСР здійснювалося кваліфікованими викладачами, а при необхідності надавати допомогу адміністрації семінарій у підборі їх кандидатур;

— регулярно знайомитись із щомісячними планами культмасових заходів у семінаріях, надавати сприяння у проведенні лекцій, доповідей, присвячених окремим важливим подіям внутрішнього життя країни, темі радянського патріотизму, дружби народів та ін. Рекомендувати для цього лекторів з товариства по поширенню політичних і наукових знань;

— виявляти серед викладачів й учнів осіб, які підходять для роботи за кордоном та обслуговування іноземних церковних делегацій, що перебували в СРСР;

— для з'ясування атмосфери, що панувала в духовних закладах, уповноваженим частіше спілкуватися з викладачами та учнями, виявляти серед них найбільш лояльних, авторитетних і достатньо обізнаних зі станом справ, встановлювати з ними необхідний особистий діловий контакт та давати відповідні рекомендації³².

Посилення уваги РСРПЦ до діяльності духовних закладів у середині 50-х років, радикалізація методів роботи уповноважених пояснювалися не лише зміною курсу державної політики щодо церкви в даний період. Державних кураторів релігійного життя насторожувало зростання ролі ДНЗ у поповненні кадрів православного духовенства, зміцнення їх фінансового і матеріально-технічного становища. Особливий наголос на цих тенденціях було зроблено в інформаційно-інструктивній доповіді Ради, з якою виступили її голова Г. Карпов та його заступник С. Белишев на зональних нарадах уповноважених, що відбулися у м. Києві (7—9 травня 1957 р.) та м. Москві (22—25 травня 1957 р.). У них, зокрема, констатувалося, що за останні чотири роки (1952—1956 рр.) кількість бажаючих вступити в духовні заклади зросла майже вдвічі. Якщо в 1952 р. було подано 401 заяву, то в 1956 р. їх надійшло 765. У зв'язку з цим збільшилась і кількість зарахованих осіб: з 245 чол. у 1952 р. до 384 чол. у 1956 р. При цьому, питома вага випускників ДНЗ серед духовенства православної церкви на той час становила 10 %, а викладачів, з числа тих, які закінчили духовні академії — 42 %. Враховуючи виключну увагу питанням духовної освіти з боку церковного керівництва, робився однозначний висновок, що роль духовних навчальних закладів у поповненні кадрів священства буде і надалі постійно зростати³³.

Пояснюючи ставлення інституту уповноважених до вищеназваних процесів, доповідачі визнали, що “яким би небажаним було для нас посилення кадрів церкви, ми не можемо і не повинні вдаватися до яких-небудь прямих адміністративних засобів, спрямованих на обмеження діяльності духовних навчальних закладів, оскільки це було б порушенням радянських законів, що регулюють стосунки між церквою і державою. В той же час зараз не варто йти на розширення мережі духовних шкіл і необхідно всіма доступними нам способами стримувати спроби в цьому плані з боку церковного центру”. Як і раніше, уповноважені зобов'язувалися чітко контролювати дотримання визначених правил вступу в ДНЗ, виконання навчальних програм і планів, знати викладацький склад та учнів духовних шкіл, їх настрої з метою упередження політично шкідливих впливів та виховання лояльних до радянської держави кадрів духовенства. Як виняток, за умов умілої й достатньо переконливої аргументації, допускалося відведення кандидатур з числа абітурієнтів та слухачів, що викликалося політичною доцільністю. Активній вербувальній роботі духовенства і запобіганню вступу в духовні школи певної категорії осіб мали завадити, на думку керівництва Ради, організація заходів виховного характеру та громадського впливу. Визначаючи складність і специфічність роботи по нагляду за ДНЗ, Рада в той же час вважала, що “всі поставлені перед уповноваженими за-

вдання можуть бути успішно виконані ними за умови відповідним чином налагодженої роботи з учнями і викладачами академій і семінарій”³⁴.

Отже, перелік питань, якими мали опікуватися уповноважені на місцях у рамках контролю за діяльністю ДНЗ з роками неухильно зростав. Їх інтерес мав проникати в найважливіші сфери життя навчального закладу, де формувалися основи і забезпечувалися результати його діяльності. Як правило, застереження вищих керівних органів щодо необхідності дотримання чинного законодавства, уникнення адміністрування та невтручання у внутрішні справи духовних навчальних закладів мали суто формальний характер, порушувались і відверто ігнорувались в практичній роботі. Остаточно ж подібні форми і методи роботи утвердилися з кінця 50-х років, коли розпочалося здійснення широкомасштабних програм згортання діяльності духовних шкіл та їх поступового закриття.

Зрозуміло, що забезпечення ефективного контролю за ДНЗ, стримування масштабів їх діяльності обумовлювалося наявністю відповідних за змістом нормативних документів, покликаних жорстко регламентувати внутрішнє життя духовних шкіл. Як не дивно, але саме в цих питаннях на початковому етапі існування ДНЗ було допущено чимало прорахунків. Однією з головних причин, що ускладнювали роботу уповноважених, як дізнаємося з їх численних доповідних записок та інформацій, була відсутність єдиних типових навчальних планів і програм, уніфікованих документів, які б визначали внутрішній розпорядок закладу, функції і права посадових осіб тощо.

Лише з кінця 40-х років ці питання стають предметом особливої уваги РСРПЦ. Як відзначалося раніше, саме з метою систематизації контролю з боку уповноважених за діяльністю ДНЗ у жовтні 1948 р. Рада рекомендувала Московській патріархії розробити “Положення про духовні навчальні заклади” та єдині програми і після вивчення їх на своєму засіданні не пізніше 15 січня 1949 р. подати на розгляд союзного Уряду.

Переглянуте з врахуванням зауважень державних інстанцій і остаточно затверджене Московською патріархією 2 серпня 1952 р. “Положення”, в кінці серпня того ж року разом з типовими навчальними планами було направлено уповноваженим тих союзних республік, де діяли духовні заклади³⁵. Проте вже у липні 1953 р. “Положення про православну духовну семінарію” було замінене “Статутом православних духовних семінарій”, розробленим і прийнятим на нараді ректорів ДНЗ, що відбулася 18—22 липня 1953 р. у Московській духовній академії у Троїце-Сергіївській лаврі³⁶.

Зміст “Статуту”, викладений у 15 розділах та 141 пункті, визначав загальні положення діяльності семінарії, функції і обов’язки ректора, інспектора, його помічника і класних наставників, викладачів, інших посадових осіб. У ньому окреслювалися предмет діяльності педагогічних і розпорядчих зборів правління семінарії, умови прийому, перелік навчальних предметів і розподіл занять вихованців, правила їх поведінки і система виховання. Особливими повноваженнями щодо справ семінарії наділявся єпархіальний архієрей: готував подання на затвердження Навчального комітету Московської патріархії кандидатур на заміщення посад ректора, інспектора, його помічника, викладачів та їх звільнення; розглядав і затверджував протоколи засідань правління семінарії. Що стосується ректора, то всі найважливіші рішення він попередньо мав узгоджувати з архієреєм, а стосунки з іншими установами здійснювати лише через уповноваженого. Концентрація розпорядчих функцій у семінарських справах в особі єпархіального архієрея та ректора закладу була досить зручною органам влади і давала можливість їх руками втілювати в життя переважну більшість задумів.

Програми духовних семінарій містили викладання у переважній більшості суто богословських предметів. Ще 1948 р. Міністерство вищої освіти СРСР виключило з програм духовних шкіл психологію, логіку, історію філософії, педагогіку, посилаючись на декрет РНК від 23 січня 1918 р., яким заборонялося викладання загальноосвітніх дисциплін у пастирських школах. Виняток становили хіба що грецька, латинська, іноземні (французька, німецька, англійська) мови та Конституція СРСР.

Показово, що програми, плани й методичні поради, які розроблялися Навчальним комітетом Московської патріархії, мали типовий, уніфікований характер, надсилалися в усі республіки, де діяли духовні школи, абсолютно не враховуючи їх національної специфіки. Нема підстав припускати, що в духовних семінаріях України викладання велось українською мовою. Адже без будь-яких застережень і для них у переліку предметів наводилася “російська мова”, а під час вступних іспитів вимагалось уміти “грамотно писати по-російськи”. Цілком очевидно, що засвоєння таких предметів, як “Історія і розгляд навчань розколу” та “Історія і розгляд сектантства” мали відбуватися за рахунок вивчення “української автокефалії” та “українського уніатства” як чинників розколу в російському православ’ї. Не важко уявити собі, яким чином могли впливати на формування світогляду семінаристів — майбутніх пастирів в Україні, викладання “Російської церковної історії”, “Історії російської релігійної думки”, відповідно препаративних для потреб Московської патріархії.

Отже, викладання в духовних семінаріях республіки здійснювалося за загальним планом підготовки і виховання прибічників Московської патріархії як складової включення України у великоросійський православний простір.

Відомо, що діючі в Україні семінарії відкрилися не одночасно. Одеська і Луцька духовні семінарії зробили свої перші випуски у 1948 р., а Київська — лише в 1950 р. У перші роки свого існування вони в основному утримувалися на кошти єпархій, при яких діяли семінарії і частково на дотаціях тих, звідки поступали кандидати на майбутніх служителів церкви. Надходили кошти досить нерегулярно, в обмеженій кількості, що не давало змоги адміністраціям ДНЗ належним чином вирішувати питання матеріально-технічного забезпечення навчального процесу, побуту слухачів та викладацького складу. Ситуація істотно змінилась у 1952 р., коли фінансування семінарій взяв на себе Навчальний комітет Московської патріархії. Вони перестали настільки гостро відчувати потребу в засобах на покриття витрат, пов’язаних з утриманням слухачів стаціонару, отримали можливість кращим з них виплачувати стипендії, здійснити ремонт навчальних і житлових приміщень.

Як довідуємося з доповідної записки уповноваженого РСРПЦ по Україні Г. Пінчука, з 30 048 тис. крб., витрачених семінаріями на 1957 р. за весь час свого існування, 9873 тис. крб. використано ними до 1952 р. Із цієї суми лише 1241 тис. крб. вкладено адміністраціями семінарій на ремонт та розширення зайнятих приміщень. Якщо витрати на одного випускника в період з 1945 по 1952 рр. у Луцькій семінарії становили 30 тис. крб., Одеській — 135 тис. крб. і Київській — 93 тис. крб., то за період 1953—1957 рр. вони становили, відповідно, 114, 105 і 164 тис. крб.³⁷ Звичайно, що подібною статистикою, яка формувалася в кабінетах зацікавлених відомств, оперувати слід досить обережно. Проте навіть за цих застережень можна припустити, що вона достатньо відображала ті тенденції, які визначали рівень забезпеченості функціонування духовних шкіл.

Численні архівні матеріали, власні підрахунки автора дають підстави стверджувати, що з 2162 вступаючих у духовні школи упродовж 1945—1957 рр. було зараховано 947 чол. (43,8 %). Крім того, уже в ході навчального процесу в семінарії додатково було прийнято ще 274 чол. (в Луцьку — 83, Київську — 62, Одеську — 130). При цьому із 721 чол., які подали заяви про вступ упродовж 1945—1951 рр. прийнято 422 чол. (58,5 %), а з 1441 вступаючого у період з 1952 по 1957 рр. — 525, що становило лише 36,4 %³⁸.

У контингенті слухачів 1945—1951 рр. 31,4 % становили діти священнослужителів, а також особи, котрі до вступу перебували на службі в церкві у ролі псаломщиків, оплачуваних регентів хорів, ченців діючих монастирів. У наборах наступних років вони становили 34 %.

Характерно, що коли серед зарахованих з 1947 по 1952 рр. частка осіб віком від 18 до 20 років становила 40 %, то в наступні п'ять років їх кількість зросла до 42,7 %. Збільшення кількості заяв від молоді про вступ до ДНЗ можна пояснити не лише зростаючою активністю духовенства та адміністрацій семінарій по залученню її до отримання духовної освіти, але й введенням прийому до світських навчальних закладів на конкурсній основі. При цьому, серед учнів переважали особи із 7-річною та нижчою освітою. Із 95 чол., зарахованих до семінарій у 1954—1955 н. р., лише 21 % мали закінчену середню освіту. Із 319 слухачів семінарій на початок 1959/60 н. р. особи з повною середньою освітою становили 29,2 %, семирічною і нижчою — 51,8 %. Решта ж 19 % були ті, що закінчили 8—9 класів³⁹.

Відповідні підрахунки й узагальнення автора дають можливість зробити висновок, що найбільшій численності учнів духовні семінарії України досягли у 1955—1958 рр. (1955/56 н. р. — 309 слухачів, 1956/57 н. р. — 366, 1957/58 н. р. — 418, 1958/59 н. р. — 413). Вже на початок 1959/60 н. р. їх кількість істотно зменшується (319), що пояснювалося початком хрещовських гонінь, підготовкою до закриття семінарій.

¹ Кальницький Юрій. Духовні школи в Україні: загальний огляд // ЛіС. — 2001. — № 4. — С. 32.

² Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів в двох томах. 1917—1959 рр. — Т. 1. — К., 1959. — С. 28—30.

³ Теодорович Надія. Російська Православна Церква в Україні. Ч. I. // Український збірник. — Кн. 16. — 1958. — С. 72.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 167; Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943—1946 рр. — К., 1998. — С. 198.

⁵ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ), ф. 6991, оп. 2, спр. 1, арк. 17, 18, 19.

⁶ Див.: Гордун Сергій. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год // ЖМП. — 1993. — № 1. — С. 46.

⁷ Лисенко О.Є. Назв. праця. — С. 202.

⁸ Там само. — С. 199—201.

⁹ Гордун Сергій. Указ. соч. — С. 46.

¹⁰ ЖМП. — 1946. — № 7. — С. 8.

¹¹ Див.: Поспеловский Дмитрий. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР (Учебное пособие). — М., 1996. — С. 305.

¹² Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. — М., 1995. — С. 271, 272.

¹³ ДАРФ, ф. 6991, оп. 2, спр. 177, арк. 41.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 3, спр. 192, арк. 115.

¹⁵ Там само, спр. 195, арк. 204—205.

¹⁶ Лисенко О.Є. Назв. праця. — С. 214.

- ¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 156.
¹⁸ Див.: *Лисенко О.Є.* Назв. праця. — С. 204; *Теодорович Надія.* Назв. праця. — С. 75; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 152.
¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 16, арк. 39, 40, 41.
²⁰ Там само, арк. 11—12.
²¹ Там само, спр. 61, арк. 11, 39, 40, 19, 45, 46.
²² Там само, спр. 16, арк. 9.
²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 155.
²⁴ ЖМП. — 1947. — № 5. — С. 6.
²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 154.
²⁶ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 219, арк. 2.
²⁷ Там само, арк. 6.
²⁸ Там само, спр. 45, арк. 1, 1 зв., 2.
²⁹ Там само, спр. 48, арк. 15, 15 зв.
³⁰ Там само, спр. 123, арк. 1.
³¹ Там само, арк. 2.
³² Там само, спр. 176, арк. 11—13.
³³ Там само, спр. 195, арк. 204, 209.
³⁴ Там само, арк. 210—212.
³⁵ Там само, спр. 123, арк. 7—12.
³⁶ Там само, спр. 138, арк. 1—21.
³⁷ Там само, спр. 208, арк. 23—24.
³⁸ Тут і далі: ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 208, арк. 22—25.
³⁹ Там само, спр. 158, арк. 3; спр. 222, арк. 93.

(Далі буде)

